

Latvijas Universitāte
Filozofijas un socioloģijas institūts

Bezvarīgo vara: Masariks, Patočka, Havelis

Kolektīvā monogrāfija

Sastādītāji Nadežda Pazuhina, Pavels Štolls, Igors Šuvajevs

Rīga 2018

Bezvarīgo vara: Masariks, Patočka, Havel.
Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2018, 382 lpp.

Moc bezmocných: Masaryk, Patočka, Havel.
Rīga: Filozofický a sociologický ústav Lotyšské univerzity, 2018, 382 s.

Power of the Powerless: Masaryk, Patočka, Havel.
Rīga: Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia, 2018, 382 p.

Kolektīvā monogrāfija apspriesta un rekomendēta publicēšanai LU Filozofijas un socioloģijas institūta Zinātniskās padomes sēdē 2018. gada 20. septembrī un LU Humanitāro zinātņu padomes sēdē 2018. gada 20. novembrī.

Zinātniskie recenzenti:

Dr. phil. Ineta Kivle
Doc. PhDr. Luboš Švec (Luboš Švec), CSc.
Dr. phil. Raivis Bičevskis

Grāmatas tapšanu finansiāli atbalstījuši:

Čehijas Republikas vēstniecība

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

Prāgas Kārļa universitāte projekta
„Progress Q13 – SASKARSMES VIETAS:
STRATĒĢISKIE REĢIŅI STARP EIROPU,
ZIEMEĻĀFRĪKU UN ĀZIJU” ietvaros

Latvijas Republikas vēstniecība
Čehijas Republikā

Prof. PhDr. Václav Bělohradský, Ph.D.

Čehu–latviešu
biedrība

Vāka un grāmatas
iekārtojuma dizains Māris Kūlis
Literārā redaktore Arta Jāne

ISBN 978-9934-506-57-4

© Václav Havel – heir c/o DILIA, 2018
© Jan Patočka Archives, Prague
© Tekstu autori
© Latvijas Universitāte, LU Filozofijas
un socioloģijas institūts, 2018

Saturs

<i>Vaira Viķe-Freiberga.</i> Ievadvārdi. „Bezvarīgo vara: Masariks, Patočka, Havels”	7
<i>Nadežda Pazuhina.</i> Ievads	11

I. MASARIKS UN MŪSDIENAS

<i>Petrs Bednaržiks</i> Masariks un ebreji	19
<i>Kristīne Ante</i> Profesors Masariks pret antisemitisma izpausmēm čehu sabiedrībā: hiltneriāde (1899–1900)	27
<i>Zdenko Maršāleks</i> Masariks kā armijas un pretestības simbols	43
<i>Helena Noskova</i> Krievu emigrācija čehu zemēs 20. un 21. gadsimtā	57
<i>Nadežda Pazuhina</i> Kultūras atmiņas arhivēšanas pieredze: „Krievu akcijas” atbalsis Latvijā	67
<i>Dauids Kovaržiks</i> Vācu minoritāte čehu zemēs no 1945. gada līdz mūsdienām	81

II. HAVELA MANTOJUMS

<i>Ivans Milošs Havels</i> Sarunas pār cietuma sienu	95
<i>Maija Kūle</i> Vāclavs Havels – neparasts filsofs	101
<i>Ivars Ījabs</i> Konformisma fenomenoloģija: atceroties Havela sīktirgotāju	119
<i>Vāclavs Belohradskis</i> Postdemokrātija: Vāclava Havela politiskais mantojums	131

<i>Andris Šuvajevs</i>	
Bezvarīgo ekonomika	141
<i>Anne Sauka</i>	
Bezvarīgo varas prakses	153
<i>Igors Šuvajevs</i>	
Bezvarīgie un biopolitika	163
<i>Māra Kiope</i>	
Nebūtības formas pārmīcīšana: Vāclavs Havels par bezvarīgo varu	173
<i>Pavels Štolls</i>	
Vāclava Havela daiļrades recepcija Latvijā	189
<i>Mārtiņš Mintauris</i>	
Vāclava Havela politiskās publicistikas recepcija Latvijā 1988.–1991. gadā. Pārmaiņu laika konteksts un iespējas	205
<i>Mihāls Škrabals</i>	
„ <i>Ra ko butu d dekotu ely trebomu emusohē</i> ”: dažas valodnieka pārdomas par valodas varu un varas valodu	217
III. MASARIKS, PATOČKA, HAVELS	
<i>Tomāšs Gariks Masariks</i>	
Pasaules revolūcija. Demokrātija	225
<i>Jans Patočka</i>	
Eiropa un pēc-Eiropa	229
<i>Vāclavs Havels</i>	
Bezvarīgo vara	293
Summary	365
Résumé	371

Nadežda Pazuhina

Ievads

Grāmatā „Bezvarīgo vara: Masariks, Patočka, Havelš” iekļauta daļa no pētījumiem, kas tika prezentēti konferencē ar tādu pašu nosaukumu. Tā norisinājās Rīgā 2017. gada 24. un 25. oktobrī un tās patronese bija prof. Dr. Vaira Viķe-Freiberga, Latvijas Valsts prezidente (1999–2007). Grāmatas nosaukumā nolasāmā atsauce uz Vāclava Havela eseju „Bezvarīgo vara” (*Moc bezmocných*, 1978) iezīmē pārdomu un diskusiju tematisko loku, uzmanības fokusā turot ne tikai varas un indivīda attiecības demokrātiskajos un nedemokrātiskajos režīmos, bet arī pašu varas īstenošanas mehānismu jebkurā sabiedrībā, kur dzīvošanai līdzās lemti indivīdi un grupas ar atšķirīgiem uzskatiem, ticību, tautību un valodu. Nosaukumā izceltie uzvārdi laikam ārpus Čehijas ir zināmākās vēsturiskās personības, kuru biogrāfijas atspoguļojas tikpat kā visas nozīmīgākās 20. gadsimta politiskās un ideju vēstures kolīzijas. Šīs personas vieno ne tikai politikas joma, kurā katrai no tām ir sava nopietna artava, bet arī intelektuālā brīvība un domas patstāvīgums, kas padara šo personību gara mantojumu interesantu un aktuālu arī mūsdienu lasītājam. Grāmatas noslēgumā šo autoru programmatiskie teksti pirmo reizi tiek publicēti latviešu valodā. Tos var uzskatīt par metaforisko koordināšu sistēmu visam krājumam, kurā iekļauti Čehijas un Latvijas zinātnieku – vēsturnieku, filosofu, sociologu, antropologu, lingvistu – apcerējumi. Atskatoties uz simtgadīgo Latvijas un Čehijas (arī Slovākijas) politiskās vēstures ceļu, ir svarīgi apzināties tos pieturpunktus, kuri sniedz iespēju paškritiski izvērtēt sociāli politiskos procesus ne tikai lokālajā, bet arī plašākajā ģeopolitiskajā kontekstā, veidojot savu, nevis pārņemto skatījumu gan uz pagātņi, gan uz nākotni.

Grāmatas pirmo nodaļu – „Masariks un mūsdienu” – veido pētījumi, kas ir veltīti „bezvarīgo varas” vēsturiskajai dimensijai un atspoguļo

marginalizēto sociālo grupu pieredzi dažādos 20. gadsimta vēstures posmos. Autorus interesē bezvarīgo konflikts ar varu un dažkārt arī ar sabiedrības vairākumu, šo grupu nonākšana cietēju un vienlaikus arī varas trūkumu un noziegumu apliecinātāju lomā, tādējādi iegūstot ja ne morālo varu, tad vismaz īslaicīgu morālu uzvaru. Grāmatu iesāk divi raksti, kurus vieno antisemitisma problēmas izpēte jaundibinātajā Čehoslovākijā un ar šo problemātiku saistītā pirmā Čehoslovākijas prezidenta Tomāša Garika Masarika darbība. Hilznera afēra kļuva par iegānu čehu vēsturniekam Petram Bednaržīkam analizēt ebreju kopienas tiesisko stāvokli Čehoslovākijā Tomāša Garika Masarika ārpolitikas darbības kontekstā. Savukārt Latvijas vēsturniece Kristīne Ante izmantoja šo vēsturisko kāzusu, lai izsekotu ebreju kopienas tiesiskā statusa īpatnībām Austroungārijas impērijā un starpkaru Čehoslovākijā, vienlaikus raksturojot arī citu tautību attieksmi pret ebreju kopienu un Masarika kā politiskā līdera lomu modernā antisemitisma apkarošanā.

Masarika kā „prezidenta Atbrīvotāja” tēls spēcīgi ietekmēja ne tikai politisko diskursu Čehoslovākijā starpkaru laikā, bet tika iesaistīts arī nacionālpatriotiskā mīta radīšanā. Čehu vēsturnieks Zdenko Maršāleks raksta par Masarika ieguldījumu Čehoslovākijas armijas kā nacionālā karaspēka politiskajā noformējumā, izgaismojot arī politiķa tēla mitoloģizēšanu 1930. gados, Otrā pasaules kara laikā, un par tās atbalsīm 1990. gados.

Pirmā Čehoslovākijas prezidenta loma krievu „baltās” emigrācijas institucionālajā noformējumā 1920. gados ir divu rakstu uzmanības centrā. Čehu vēsturniece Helena Noskova ieskicē krievu emigrantu dzīves panorāmu, analizējot Masarika īstenotās „Krievu akcijas” stratēģiskās ievirzes. Emigrantu izglītības atbalsts valdības līmenī veicināja unikālās akadēmiskās vides veidošanos Prāgā, kā arī sekmēja krievu un ukraiņu emigrantu pašorganizēšanos un konstruktīvu mijiedarbību ar Čehoslovākijas valsts iestādēm. Rakstā ir iezīmēta saikne arī ar krievu emigrantu pēcteču un jauno krievu emigrantu vidi Čehijā 2000. gados. Latvijas kultūrvēsturniece Nadežda Pazuhina savukārt atklāj „Krievu akcijas” nozīmi emigrācijas „kultūras arhīva” veidošanā ne tikai metaforiskajā nozīmē, bet arī institucionālajā formā, krievu emigrantiem dibinot Prāgā „Krievu aizrobežu vēstures arhīvu” un uzturot plašu arhīva aģentu tīklu tajās valstīs, kur dzīvoja krievi, tostarp arī Latvijā.

Šo grāmatas nodaļu noslēdz čehu vēsturnieka Davida Kovaržīka pētījums par vāciešiem, kuri palika Čehoslovākijā pēc Otrā pasaules kara,

izbēgot no piespiedu pārvietošanas, bet nonākot minoritātes statusā bez minoritātes tiesībām. Autors pievēršas komunistiskā režīma divkosības preparēšanai, analizējot šīs nevēlamās minoritātes tiesiskā stāvokļa izmaiņas gan tā laika pretvācisko noskaņojumu, gan arī internacionālisma ideju propagandas kontekstā.

Grāmatas otrās nodaļas – „Havela mantojums” – centrā ir Vāclava Havela intelektuālais un politiskais mantojums, kas tiešā veidā ir saistīts arī ar viņa skolotāja filosofa Jana Patočkas vārdu. Šī ievērojamā čehu fenomenologa cits skolnieks ir mūsu laikabiedrs Vāclavs Belohradskis, kura apcerējums par Havela politisko mantojumu ir iekļauts šajā nodaļā un veido tās polemisko kodolu. Par nozīmīgiem pieturpunktiem kļūst 1968. gads (2018. gadā 21. augustā Eiropā atcerējās 50. gadskārtu kopš PSRS un Varšavas pakta dalībvalstu armiju invāzijas Čehoslovākijā) un 1989. gada *samta revolūcija* – abi šie notikumi izraisīja rezonansi arī Latvijā.

Nodaļu atklāj Vāclava Havela brāļa Ivana Miloša Havela pārdomas par intelektuālās brīvības salām totalitārā režīma apstākļos. Viņa atmiņas par neformālajām diskusijām mājas semināros sasaucas ar intelektuāļu pieredzi Latvijā tajā pašā laika posmā. Ivana Miloša Havela apcerējums par saraksti ar cietumā ieslodzīto brāli pārsteidzoši skaidri atklāj filosofējošā prāta spēju noturēties brīvības zonā fiziskās un ideoloģiskās nebrīves situācijā. Šī atziņa liek autoram nonākt pie domas par nepieciešamību pēc jauniem disidentiem jau demokrātiskajā sabiedrībā. Savukārt Vāclava Havela „Vēstules Olgaī” iedvesmoja Latvijas filosofi Maiju Kūli veidot Havela filosofa portretu. M. Kūle iezīmē Havela domāšanas veidu plašākā laikmetīgo filosofisko ideju kontekstā, uzsverot viņa kā domātāja veidošanas fenomenoloģijas un eksistenciālisma krustcelēs. Autores uzmanība pievērsta Havela centieniem veidot brīvo čehu nāciju, balstoties uz paškritisko refleksiju un morālo atbildību par savu rīcību. Morālās izvēles tēma Havela darbos ir arī Latvijas filosofa un politologa Ivara Ījaba raksta vadmotīvs. Atsaucoties uz Jozefa Brodskā nepieklāpīgo pozīciju attiecībā uz cilvēka morālo iedabu, viņš pievērš uzmanību konformisma problēmai, kas skarta Havela tekstos un saglabā aktualitāti arī mūsdienās, rosinot domāt par to, ka politiskais režīms bieži vien tikai ierāmē cilvēku noslieces sekot imperatīvām normām, kuras daudz efektīvāk pasargā no sociālajiem stresiem un fobijām nekā morālā rīcība.

Havela politiskā mantojuma kritisko izvērtējumu sniedz čehu filosofs un sociologs Vāclavs Belohradskis, izšķirot tajā kā iedvesmojošo aspektu disidentisma politisko kultūru, bet kā maldinošo – pretkomunisma politisko kultūru. Autors problematizē neierobežotās moralitātes piešķiršanu vienai konkrētai sociāli politiskajai institūcijai, balstoties uz priekšstatu par tās morālo pārākumu. Interpretējot Havela pārdomas par attīstītu patērētājsabiedrību politisko sistēmu, V. Belohradskis norāda uz tiem faktoriem, kuri izraisīja vilšanos demokrātijas kārtībā mūsdienu sabiedrībā.

Tiltu uz mūsdienu situāciju pārmet arī Latvijas sociālantropologs Andris Šuvajevs, saskatot Havela idejās par (post)totalitāro režīmu tipoloģisku līdzību ar laikmetīgo tirgus totalitārismu. Pret komunistiskās partijas nomenklatūru vērstā Havela kritika mūsdienu situācijā ir aktuāla neolīberālās ideoloģijas kontekstā, kas leģitimē tirgus ekonomikas monopolu. Par morāli atbildīgu rīcību var kļūt mēģinājums atjaunot sociālās attiecības situācijā, kurā dominē bezpersoniskās kapitāla struktūras, tādējādi no jauna definējot bezvarīgo pilnvaras jau politikas jomā.

Par bezvarīgo varas praksēm reflektē arī Latvijas filosofe Anne Sauka, pievēršot uzmanību bezvarīgo varas realizācijas veidiem „nevaras” nihilisma izpausmes un pašvaras īstenošanā ārpus un pāri varai, atņemot valdošajam varas diskursam spēku. Caur ģenealoģiskā skatījuma prizmu autore atklāj marginalizēto grupu varas iezīmes postpadomju valstīs un Rietumu demokrātijas telpā.

Latvijas filosofs Igors Šuvajevs raksturo bezvarīguma nostiprināšanu kā pašu bezvarīgo ērtu pozīciju, viņu pielāgošanos neapšaubāmajai „lietu kārtībai”. Bezvarīgos tādējādi var aplūkot ne tikai kā nevainīgus upurus, bet reizē kā koncentrācijas nometnē ieslodzītos, kuri paši uztur nometnes kārtību. Panoptikona mehānismi ir viegli novērojami arī mūsdienu digitālo tehnoloģiju pasaulē, kur virtuālā pašuzraudzīšana bieži vien nemanāmi aizstāj patiesas rūpes par sevi.

Ideoloģijas kā politisko režīmu stratēģijas būtību šķetina Latvijas filosofe Māra Kiope, uzsverot Havela ideju par ideoloģiju kā formu, kas nostiprina mākslīgas attiecības ar pasauli un rada harmonijas ilūziju, aizstājot un atrofējot indivīda paškritisko skatījumu uz savu dzīvi. Ideoloģija ļauj justies cienīgam, taču realitātē tādām nebūt, slēpjot no paša cilvēka viņa pakārtoto stāvokli, ļaujot samierināties ar viņa kā upura un reizē kā sistēmas balsta lomu.

Vāclava Havela literārā un publicistikas mantojuma recepcijai Latvijā ir velēti divi raksti. Čehu baltists Pavels Štolls aplūko Vāclava Havela literāro mantojumu, pievērsoties Havela darbu tulkojumiem latviešu valodā un to recepcijai Latvijā. Raksturojot politiķa un dramaturga daiļrades pamatprincipus, autors izgaismo arī Havela latviešu tulkotāju biogrāfijas un tekstu likteņus. Latvijas vēsturnieks Mārtiņš Mintaurs analizē Havela publicistikas recepciju 20. gadsimta astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā, iesaistot to valsts atjaunošanas procesu kontekstā. Zīmīgi, ka retrospektīvā skatījumā ir pamanāms, ka Havela darbu tulkojumi latviešu valodā joprojām nav apkopototi un ir izkaisīti periodiskajos izdevumos. Arī viņa mantojuma analītiski kritiskā izpēte Latvijā pagaidām nav veikta, iespējams, šī grāmata vicinās šā trūkuma mazināšanu.

Havela luga „Rīkojums” (*Vyrozumění*, 1965), kura ir tulkota arī latviski, lika čehu lingvistam Miĥalam Škrabalam pievērsties jaunvārdības ietekmes problēmai mūsdienu politiskajā un mediju diskursā. Autors raksturo politisko režīmu lingvistiskās apropriācijas mehānismus, analizējot ideoloģisko semantizāciju, kuras ietekmē tiek radīta „jaunā valoda”. Autora uzmanības lokā ir Havela lugā parādītā sintētiskā valoda *ptydepe*, šis neoloģisms čehu valodā joprojām apzīmē absurdo birokrātisko valodu, kura nebūt nav izzudusi pēc komunistiskā režīma sabrukuma.

Krājuma sastādītāji cer, ka grāmatā apkopotie raksti iesaistīs lasītāju ne tikai pārdomās par 20. gadsimta vēstures „sāpju punktiem” un to atbalsīm mūsdienās, bet arī iedrošinās nevairīties no pagātnes latentās klātbūtnes apjēgšanas un kritiskās izvērtēšanas mūsu kopīgajā tagadnē. Trīs ievērojamo čehu domātāju darbu tulkojumi latviešu valodā grāmatas trešajā nodaļā – „Masariks, Patočka, Havels” – ir mēģinājums pietuvināties tai pieredzei, kura vieno visus eiropiešus kā „laika nervs”, kas nemitīgi atgādina par piedzīvoto, bet reizē iezīmē dzīves perspektīvu, kuru tomēr cilvēkiem ir iespēja – un arī tiesības – mainīt.

Izsakām pateicību visiem grāmatas autoriem, tulkotājiem un tekstu redaktoriem, kā arī konferences dalībniekiem un apmeklētājiem par atsaucību un dzīvu domu apmaiņu. Ļoti ceram, ka šī grāmata ieinteresēs latviešu lasītāju un palīdzēs (no jauna) atklāt krustceles, kas saista Čehiju un Latviju.

Contents

<i>Vaira Vīķe-Freiberga</i> . Opening words. “Power of the Powerless: Masaryk, Patočka, Havel”	7
<i>Nadežda Pazuhina</i> . Introduction	11

I. MASARYK AND THE PRESENT

<i>Petr Bednařík</i> Masaryk and Jews	19
<i>Kristīne Ante</i> Professor Masaryk against the Manifestations of Anti-Semitism in the Czech Society: the Hilsner Affair (1899–1900)	27
<i>Zdenko Maršálek</i> Masaryk as a Symbol of the Army and Resistance	43
<i>Helena Nosková</i> Russian Emigration in the Czech Lands in the 20th and 21st Century	57
<i>Nadežda Pazuhina</i> Experience of the Archiving Cultural Memory: Reflections on the „Russian Action” in Latvia	67
<i>David Kovařík</i> German Minority in the Czech Lands from 1945 until the Present Day	81

II. HAVEL’S LEGACY

<i>Ivan M. Havel</i> Conversations across the Prison Wall	95
<i>Maija Kūle</i> Václav Havel – a Peculiar Philosopher	101
<i>Ivars Ījabs</i> The Phenomenology of Conformism: Recalling Havel’s Greengrocer	119

<i>Václav Bělohradský</i>	
Post-democracy: The Political Legacy of Václav Havel	131
<i>Andris Šuvajevs</i>	
The Economy of the Powerless	141
<i>Anne Sauka</i>	
The Political Practices of the Powerless	153
<i>Igors Šuvajevs</i>	
The Powerless and Bio-politics	163
<i>Māra Kiopē</i>	
Kneading the form of non-Being: Václav Havel on the Power of the Powerless	173
<i>Pavel Štoll</i>	
The Reception of Václav Havel's Literary Works in Latvia	189
<i>Mārtiņš Mintauris</i>	
The Reception of Havel's Political Journalism in Latvia between 1988 and 1991. The Context and Opportunities of the Transition Period	205
<i>Michal Škrabal</i>	
„ <i>Ra ko hutu d dekotu ely trebomu emusobe</i> ”: Reflections of a Linguist on the Power of Language and the Language of Power	217

III. MASARYK. PATOČKA, HAVEL

<i>Masaryk Tomáš Garrigue</i>	
World revolution. Democracy	225
<i>Patočka Jan</i>	
Europe and Post-Europe	229
<i>Havel Václav</i>	
Power of the Powerless	293
Summary	365
Résumé	371

Obsah

<i>Vaina Viķe-Freiberga.</i> Úvodní slovo. „Moc bezmocných: Masaryk, Patočka, Havel”	7
<i>Nadežda Pazuhina.</i> Úvod	11

I. T. G. MASARYK A DNEŠEK

<i>Petr Bednařík</i> Masaryk a Židé	19
<i>Kristíne Ante</i> Profesor Masaryk proti projevům antisemitismu v české společnosti: hilsneriáda (1899–1900)	27
<i>Zdenko Maršálek</i> Masaryk jako armádní a odbojový symbol	43
<i>Helena Nosková</i> Ruská emigrace v českých zemích ve 20. a 21. století	57
<i>Nadežda Pazuhina</i> Zkušenost s archivací kulturní paměti: ohlasy „ruské akce” v Lotyšsku	67
<i>David Kovařík</i> Německá menšina v českých zemích od roku 1945 po současnost	81

II. DĚDICTVÍ VÁCLAVA HAVLA

<i>Ivan Miloš Havel</i> Hovory přes vězeňskou zeď	95
<i>Maija Kūle</i> Václav Havel – neobyčejný filosof	101
<i>Ivars Ījabs</i> Fenomenologie konformismu: případ Havlova zelináře	119
<i>Václav Bělohradský</i> Postdemokracie: politický odkaz Václava Havla	131

<i>Andris Šuvajevs</i>	
Ekonomika bezmocných	141
<i>Anne Sauka</i>	
Různé praxe moci bezmocných	153
<i>Igors Šuvajevs</i>	
Bezmocní a biopolitika	163
<i>Māra Kiope</i>	
Hnětení formy nebytí: Václav Havel o moci bezmocných	173
<i>Pavel Štoll</i>	
Recepte literárních děl Václava Havla v Lotyšsku	189
<i>Mārtiņš Mintauris</i>	
Recepte politické publicistiky Václava Havla v Lotyšsku v letech 1988–1991. Kontext a možnosti přechodného období	205
<i>Michal Škrabal</i>	
„ <i>Ra ko butu d dekotu ely trebomu emusohē</i> ”: úvahy lingvisty o moci jazyka a jazyku moci	217

III. MASARYK, PATOČKA, HAVEL

<i>Masaryk Tomáš Garrigue</i>	
Světová revoluce. Demokracie	225
<i>Patočka Jan</i>	
Evropa a doba poevropská	229
<i>Havel Václav</i>	
Moc bezmocných	293
Summary	365
Résumé	371